

ABBÂSÎLER DÖNEMİNİN İLK ASRINDA AZERBAYCAN (132-232/750-847)

Dr.Abbas GURBANOV
Zakatata İlahiyat Fakültesi

ÖZET

İslâmi fetihlerin sonucu olarak Arab orduları tarafından ele geçirilen Azerbaycan toprakları, Emevîlerin Abbâsîlerle yer değişmesinden sonra buranın yönetimi de otomatik olarak el değiştirmiştir. Hakimiyete geçmeden önce bölge insanları ile sıkı alakada olan ve onların da yardımları ile idareyi ele geçiren Abbâsîler, zamanla verdikleri sözlerini tutmamış ve hatta onlara ikinci sınıf muamelesi yapmaya başlamışlardır. Bu da özellikle Emevîler devrinden başlayan fıkırsel öfkenin Abbâsîler zamanında itiraz ve isyan haline dönüşmesine neden olmuştur. Abbâsî yönetiminin idarî, siyasî, iktisadî, sosyal ve vergi sahalarında yaptığı yanlışlar ise bu isyanları daha da güçlü ve etkili hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Tarihi, Abbâsîler Dönemi, Vergi Siyaseti, Ticaret ve Ticaret Yolları, Toprak Siyaseti.

ABSTRACT

Azerbaijan in the First Century of the Abbasid Period (132-232/750-847)

Azerbaijan, captured by the Arabian army as a result of Islamic conquests, was governed by the Umayyads and then the Abbasids. Before coming to power the Abbasids were in a very close connection with people and sometimes people supported the Abbasids to come sovereignty. Later, the Abbasids broke their words after coming to sovereignty and sometimes treated them as a second class people. This was a reason of revolt and objection which was a result of anger began at the time of the Umayyads. Misapplications of the Abbasids in the fields of administration, politics, economy, social life and taxation have strengthened these revolts and made them more influential.

Key Words: Azerbaijan History, Period of Abbasids, Tax Policy, Trade and Trade Routes, Land Policy.

GİRİŞ

ABBÂSÎLERİN İLK ASRINDA AZERBAYCAN'IN GENEL DURUMU

Tarihi gelişmelerin haklı sonucu olarak Azerbaycan ahalisi Emevîler döneminin sonlarına doğru gizli bir şekilde Abbâsî ihtilâline destek oluyorlardı.¹ Mevâfî probleminin güncelleştiği bir zamanda ise halk tüm gücüyle Abbâsî isyanı-

¹ Bu makale Gurbanov, Abbas'ın, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)" (S.Ü.S.B.E., Konya, 2007) isimli doktora tezinin bir bölümünden yararlanarak kaleme alınmıştır.

na destek olmaya başladı. Bu nedenledir ki, Humeyme'de naiblerini Abbâsî davetine çağırarak için beldelere gönderirken, bunları organize eden Muhammed b. Ali en fazla çalışacakları ve güvenecekleri yerin İran bölgesi olduğunu belirtmişti.² Bununla o, bu bölgenin Emevîler'e muhalefet etmede önder durumda olduğunun tespitini yapmış ve Abbâsîleri bölge insanındaki bu tepkiyi kullanmaya çağırmişti.

Abbâsîler başlangıçta kendilerinin fikirlerine muhalif olan fırkaların yardım ve desteklerinden de istifade etmişlerdi. Bu nedenle İran ve Azerbaycan bölgesinde hâkim bir zümre olan Bâbek'in de içinde bulunduğu Hurremîlerden faydalanmışlardır.³

Emevîlerin zulmü altında kalan İran ahalisi de, onlara karşı olan Haşimoğullarına destek vermeye başlamışlardı. Hz. Hüseyin'in İran hükümdarı III. Yezd-gerd'in kızı Şehribânû ile evlenmesi İranlıların bu aileyi kendilerine yakın kabul etmelerine neden olmuştu. Hz. Peygamber (sav) nesli adına hareket eden Abbâsîlere desteği de bu sebeple artırmışlardı. Çünkü onlara göre Hz. Peygamber nesli ile kendilerinin kutsallık izafe ettikleri Sâsânî imparatorlarının soyu birleşmişti. Abbâsîler İranlıların bu fikrinden başarıyla istifade etmişlerdir. İranlıların Şia'ya bu kadar destek vermesinin ardında duran nedenlerden birisinin de bu olduğu düşünülmektedir.⁴

Siyasî gelişmeler sonucu olarak Azerbaycan ve İran bölgesi Ebû Müslim el-Horasânî isimli birisini kendi aralarından lider olarak çıkararak, Emevîlere karşı onların intikamını alacak bir sembol haline getirmişlerdi. Ebû Müslim bütün köyleri dolaşarak isyana destek sağlamanın yanısıra insanların da sevgisini kazanmıştı. Böylece Abbâsî isyanı, bölge insanı için hedefine ulaştırarak bir yol olarak ortaya çıkıyordu.⁵

Abbâsîler Hilâfete geldikten sonra, Ebû Müslim el-Horasânî'nin onlar için tehlikeli görülmesi üzerine Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından bir hile ile katledildi. Böylece halk bir anda kandırıldığını ve ihanete uğradığını anlamış oldu.⁶ Devletteki iki başlılığı önlemek maksadı ile katledilen Ebû Müslim taraftarlarının Abbâsî sempati ve sevgisi birden bire nefrete dönüştü. Artık bir zamanlar Abbâsî taraftarı olarak Emevîlerle mübareze eden halk kitlesi şimdi Ebû Müslim el-Horasânî adına onlara karşı isyanlara başladı.

Halkın Ebû Müslim'e sevgisi o kadar büyüktü ki, onun ölümünden sonra Müslimiye denilen bir fırka ortaya çıktı ve bölge halkı bu fırka etrafında örgütlendi. Daha sonra Ebû Müslim'in kızı Fatma'dan dolayı çıkan fırkaya Fâtımiye

² Faruk, Ömer, *Tâbîatu'd-Da'veti'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1987, s. 159, 298-99

³ Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim Horasanî Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya, 1996, s. 99

⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc., heyet, İstanbul, 1985, II, 299

⁵ Dürî, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc., Sabri Orman, İstanbul, 1991, s. 74

⁶ İbnü'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1995, V, 468

denildi. Bu fırkalar Hürremiyye'nin ilk nüvelerini oluşturmaktaydı. Farklı görüşleri ve isimleri olsa da arka arkaya patlak veren ve Ebû Müslim'in adını kullanan bu isyanlardan bazıları Mukannaiyye, Cavidâniyye, Hürremiyye ve son olarak da Bâbekiyye gibi isimler almışlardır.⁷

Abbâsîler döneminde genel olarak bölgede düzensizlik ve karmaşa devam etmiştir. Hilâfetin, merkezdeki olaylarla meşgul olup buralara çok da önem vermemesi, vâlilerin ve bölgeye yerleştirilen Arapların yerli halka zulüm etmesi, Abbâsîlere karşı itirazın daha da artmasına neden olmuştur. Müdafaasız ve güvensizlik içinde kalan halk kendi topraklarını vâlilerin mülküne teslim etmek zorunda kalıyorlardı.

Siyasî durumun bu halde devam etmesi halk içinde uzun zamandan beri biriken ve içinde sakladığı tepkilerin Bâbek isyanı şeklinde ortaya çıkmasına neden oldu. Bu sebeptendir ki, halk Bâbek'e milli önder ve onların haklarını geri verecek şahıs olarak bakmıştır. Abbâsî hilâfetinin yıkılış nedenlerinden biri olarak kabul edilen bu isyan, yirmi yıllık bir dönem devam etmiş ve çok yıpratıcı olmuştur.

Görüldüğü kadarı ile ilk fetihler döneminde takip edilen siyaset ve yaklaşım Emevîler zamanında bozulmaya başlamış, halka tatbik edilen çifte standart devlete karşı tepkilerin artmasına sebep olmuş ve halkın arasındaki sevginin yok olmasına neden olmuştur. Emevîlerin son zamanında ise bu muhalefeti oluşturan sebeplere bir de siyasî maksatların ilave olunması, merkezdeki oyunlara bölge halklarının da alet edilmesi durumu daha da vahim hale getirmiştir.

Sayıdığımız bu nedenler yüzünden özellikle Azerbaycan'da çıkmış olan isyanlar Abbâsî yükselişinin sona ermesine, devletin duraklamasına ve gerilemesine sebep olmuştur. Bilhassa Bâbek isyanından sonra hilâfetin ülkedeki hâkimiyet ve istikrarı sağlayamaması bu tespitin doğruluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1. Azerbaycan'ın İdarî Yapısı

İslâm devleti yeni fethedilen yerleri vâliler aracılığıyla yönetiyordu. Umumi bir vâli atanıyor ve o her şehir için bir yönetici tayin ediyordu. İslâm orduları Arap Yarımadası haricine çıkmakla, ilk keşif seferleri ve 22/642-43 tarihinden itibaren fetih hareketlerine müteakip, kalıcı olarak Azerbaycan'a yerleştiler. Bununla Azerbaycan ahalisi yeni din, medeniyet ve idarî sistemle tanışmış oldu. Böylece merkezden yönetilen İslâm devletinin bir şubesi daha açılmış oluyordu. Bu bakımdan buradaki idarî teşkilat İslâm coğrafyasında bulunan diğer yerlerden pek farklı olmayacaktı.

İlk fetih gününden itibaren Azerbaycan, buraya tayin edilen Emirler tarafından idare edildi. Sâsânîler döneminde olduğu gibi Erdebil'i kendine idarî mer-

⁷ Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, Ankara, 2004, s. 30

kez yapmış ilk vâli Huzeyfe b. el-Yemân olmuştur.⁸ Gerçi Huzeyfe b. el-Yemân, Selmân b. Rabîa'nın şehit edilmesinden sonra bölgeye ikinci defa tayininden sonra idâreyi bir müddet Berde şehriden yürütmüştü⁹ ama Erdebil hükümet merkezliğini yine sürdürdü.

H. Osman ve H. Ali dönemlerinde Eş'as b. Kays Azerbaycan vâliliğini vilayet merkezi olarak seçtiği Erdebil'de sürdürdü. Eş'as b. Kays'ın burada yaptırdığı cami ile Erdebil bölgede ilk İslâmî mimarî eserlerinin kurulduğu merkez vasfını da kazanmış oldu.¹⁰ Daha sonraki devirlerde bölgenin yönetimi Tebriz ve Merâğa şehirlerine nakledilmiştir.¹¹

Azerbaycan İslâmî fetihlerin başından itibaren ordu, askerî harekât ve idarî faaliyetler bakımından Kûfe vâliliğine bağlı idi.¹² Lâkin bu durum Emevî Halifesi Abdülmelik (65–85/685–705) zamanına kadar devam etti. Ondan sonra Azerbaycan el-Cezîre vâliliğine tâbi oldu.¹³

Kafkas ve Azerbaycan'da oluşturulan bu yeni idari sisteme göre, fethedilen yerlerin yönetimi, yerli sülâle ve idarecilere bırakılıyordu. Mahallî sülâleler, dâhilî işlerin yürütülmesinden, intizamın muhafazasından ve geliştirilmesinden sorumlu idiler. Müslüman Emirler onların iç işlerine karışmayıp, sadece memurları vasıtasıyla vergileri toplamak ve savunmayı yürütmekle yetiniyorlardı.¹⁴

Arran bölgesi, bu uygulamanın belki en güzel örneğini oluşturmaktadır. Aran, Selmân b. Rabîa komutasındaki İslâm orduları tarafından fethedildikten sonra, burası yerli idâreciler olan Mihrânîler sülâlesine bırakılmıştı.¹⁵

Müslümanların yerli halkı yanlarına alarak böyle bir idarî sistem kurmakla, devrin güçlü devletleri olan Bizans ve Hazarların bölgedeki etkisini kırmayı ve onlara karşı bölge halkının desteğiyle bir güç birliği oluşturmayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Sırf bu nedenlerle Ermeniye ve Derbend'de savaşlara katılan in-

⁸ Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Buldan*, Beyrut, 1407/1987, s. 321; İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut, 1997, s. 108; Barthold, Vassiliy Vladimiroviç, *Tezkire-i Coğrafya-ya Târih-i İnan*, Farsça trc. Hamza Serdâdver, Tahran, 1308, s. 286; Belyayev, Yevgeni, *İslâm i Arabskiy halifat VII-IX vv*, Moskova, 1957, s. 60-61

⁹ Belâzürî, a.g.e., s. 287; Ya'kûbî, Ahmet b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ahbarî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1993, II, 168; İbn A'sem, el-Kûfî Ebû Muhammed, *Kitabu'l-Futûh*, Beyrut, 1990, II, 346

¹⁰ Belâzürî, a.g.e., s. 460; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihü'l-Ümeme ve'l-Mülük*, Beyrut, 1407/1987, V, 338; Hamid, Ganîm, Ebû Saîd, "İntişaru'l-İslâm fi'r-Rihâb", *Mecelletu'l-Ezher*, Kahire, 1970, XXXII/5, 437

¹¹ Minorski, *Târih-i Tebriz*, Farsça trc. Abdulali Karing, Tebriz, 1337, s. 11 ve "Merâğa", *İA*, İstanbul, 1986, VII, 731-732

¹² Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul, 1960, s. 98

¹³ Hammâş, Necdet, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, t.y., s. 48-49; Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-X Asırlarda*, Bakû, 1989, s. 135-136

¹⁴ Zeynaloğlu, Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul, 1931, s. 49; Abdülmün'im, Mâcid, *et-Târihu's-Siyasî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, Mısır, 1956, I, 237

¹⁵ Fâyiz, Necîb İskender, *el-Fütûhâtu'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Gürc*, İskenderiye, 1988, s. 60; Minorski, A *History of Sharvan and Darband*, Cambridge, 1958, s. 12-13; Astarcıyan, K.L., *Târihu'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, Musul, 1951, s. 164

sanlar cizye vergisinden muaf tutulmuşlardı.¹⁶ Fetholunmuş arazilerde idarenin yerli sülâlelere bırakılmasının da bir nedeni bu idi.

Diğer yandan bu durum asayiş daha kolay bir şekilde yönetmeye de yardımcı oluyordu. Ama Derbend gibi stratejik ehemmiyet taşıyan yerlerde idare çoğu zaman Müslüman Arapların kendileri tarafından yönetilmekteydi. Buna ise Hazarların sık sık hücum etmeleri ve şehre büyük askerî garnizonun yerleştirilmesi olmuştur.¹⁷ İslâmiyet dağlık bölgelerde zor yayıldığı gibi, Derbend arazisinin idaresi de düz alanlara nispetle çok daha zor olmuştur.

İlk fetihler zamanı Azerbaycan vâllileri diğer yerlerde olduğu gibi, askerî ve mülkî idareyi birlikte yürütüyorlardı. Yani onlar bölgedeki askerlerin komutanı, mahkemelerin baş hâkimi, vergi memurlarının da başyıldarı. Lâkin sonradan divanların kurulmasıyla bu görevler ayrı ayrı şahıslar tarafından yürütülmeğe başlandı.¹⁸

Azerbaycan'da gelir ve giderlerin kaydedildiği iki divan vardı. Bunlardan biri Atropatena'da diğeri ise Arran arazisindeydi. Atropatena'da Pehlevîce (Farsca), Arran'da ise Rumca kullanılıyordu. Buradan da anlaşıldığına göre daha önceden mevcut olan Sâsânî veya Bizans'a tâbi yerlerdeki divanların işleyiş şekli olduğu gibi kalmıştı.¹⁹ Bunun sebebiyse Araplarda, Bizans ve Sâsânîlerdeki gibi idarî sistemin olmaması idi. Divanların da önce Farsça, sonradan ise Arapça yazılma nedenlerinden biri de bu sayılmaktaydı.

O halde Araplar bu bölgeleri fethederken diğerlerinden farklı düşünmüşlerdir. İlk olarak Arap orduları bu kadar başarılı olacaklarını daha önceden düşünmemiş veya Azerbaycan siyasî olarak o kadar zor bir bölge olmuştur ki, ilk yıllarda neredeyse her şey olduğu gibi bırakılmıştır. İlk devirlerde yerli idarecilerden istifade ettikleri halde sonradan onlardan imtina etmelerinin bir nedeni de bu olmaktadır. Bu ilkeye riayet olunduğu sürece hiçbir problem yaşanmamıştı. Lâkin sonradan, özellikle Emevîler ve Abbâsîler devrinden başlayarak bu münasebetlerin değişmesi haklı olarak halkın da itirazlarına ve güvensizliğine neden olmuştur.

2. Toprak Yapısı

İslâm orduları Azerbaycan'ı fethettikten sonra, halkı idare edebilmek ve kendi hâkimiyetlerini kurmak için toprak üzerinde hâkimiyetin belirlenmesi siyasetine önem verdiler. Bununla hilâfet burada sahip olduğu toprak sahalarını belirlemenin yanısıra, oradaki yönetimi elinde tutmak maksadıyla yerli idarecilere toprak payları vermeye başladı. Hilâfet yönetiminin Azerbaycan'da beş çeşit toprak sahaları vardı.

¹⁶ Taberî, a.g.e., V, 142; İbn Hübeyş, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman İbn Muhammed el-Ensârî, Kitâbu'l-Gazavât, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1412/1992, II, 368

¹⁷ İbn Hübeyş, a.g.e., II, 369; Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülûstan-ı İrem*, nşr., Abdülkerim Alizâde ve diğerleri, Bakü, 1970, s. 47

¹⁸ Fâyiz, Necib İskender, a.g.e., s. 61; Balayev, Aydın, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, s. 126

¹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 271, 421; Abdülmün'im, Mâcid, *et-Târihu's-Siyasî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, Mısır, 1956, I, 237

a. Halife Toprakları

Ülkenin fethiyle birlikte toprakların 1/5'i halifenin toprak payı olarak ayrıldı. Bu topraklar Emevîlerden Abbâsîler'e miras olarak devrolunmuştur. Bu nevi topraklar, satın alınan yeni topraklarla, vefat eden veya görevinden uzaklaştırılan memurların mülklerinin müsadere edilmesi gibi yollarla oluşurdu. Bölgedeki en büyük toprak sahası olan halife toprakları, en fazla gelir getiren ve idaresi de çok zor olanıdır. Bu nedenle Azerbaycan'daki toprak gelirleri ve bunların harcama yerlerini göstermek üzere bir kaç divan düzenlenmiştir.²⁰

b. İkta Toprakları

Özellikle tarımda kullanılan toprak sahaları bu gruba ayrılırdı. Halife her hangi birisine bu nevi toprağı verir ve bu toprak üzerindeki sahiplik onu alan şahsa ait olurdu. Buna mukabil ikta²¹ verilen şahsa bazı görev ve sorumluluklar verilirdi. Belirlenen şartlar yerine getirilmediğinde veya vergiler ödenmediği halde ikta geri alınır ve halife topraklarına katılırdı. İkta sahiplerinin savaşa asker olarak katılma mükellefiyetleri yoktu. Onlar bu toprak mukabilinde sadece vergi öderlerdi. Aldığı ikta toprağındaki kanal, yol ve köprünün tamiri de ikta sahibine ait idi.

İkta topraklarına iki yolla sahip olmak mümkündü.²²

Birincisi, bağışlanan iktadır. Bu halde toprak almış ikta sahibi, onun şahsi mülküne çevrilir ve ondan sonra gelen varislerine kalırdı. Bu topraklar sahibi olmayan veya ölüp de varisi olmayan topraklardan verilirdi. Bu halde onun sahibi sadece öşür vergisi ödemekteydi. İkincisi, icra olunan ikta, bu topraklar irsen geçmeyip, özellikle askerlere verilirdi.²³

İkta toprağı alacak şahsın kimliğine ve yaptığı göreve bağlı olarak üç çeşidi vardır.

Birincisi, en fazla yayılmış olup devletten aldığı maaşlara göre memurlara verilen mülkî iktadır (İktâ-ı Temlik). Yani her hangi bir göreve tayin olunmuş memura ikta toprağı verilir ve o bunu kendi mülkü gibi kullanır. Lâkin görevinden alındığı zaman toprak da ondan alınarak yeni tayin olunmuş şahsa verilirdi.²⁴

Görev ücreti olarak toprağın tahsis edilmesi özellikle Abbâsîler devrinden başlayarak dâhili çekişmelerin artması ve fethedilen arazilerin halifeye değil bir grup teşekkülünde kullanmak istenmesi devletin böyle bir yol izlemesinde etkili

²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, Oxford, 1920-21, I, 152

²¹ İkta- Halifeler tarafından hukukî duruma göre, değişen vergilerini ödemek şartıyla kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların kumandan, asker ve sivil insanlara terk ve tahsisi mânâsında bir istilaktır. Geniş bilgi için bkz., Turan, Osman "İkta", *İA*, İstanbul, 1986, V/II, 949-956

²² Ya'kût, el-Hamevî, Şihabuddin b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdadî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990, IV, 849-850

²³ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 128

²⁴ İbn Miskeveyh, a.g.e., I, 33, 155

olmuştur. Böylece halifeye içten bağlı olan bir zümre oluşturulması ve onların yardımı ile geniş bir alana yayılmış olan idarî sistemde siyasî hâkimiyet ve istikrarı korumak hedeflenmiştir. Bu nedenle hilâfet sahip olduğu bu imkânları kullanarak hâkimiyetinin devamlılığını temin edecek ve sürdürecekt kişilere topraklardan pay vermeye başlamıştır.²⁵ Hilâfet bunu yapmakla iki isteğine nâil oluyordu. İlk olarak orada tarım ve ticaretin kalkınmasını temin ediyordu. Ondand elde olunan vergiler ise devletin artan harcamalarını karşılıyordu. İkincisi, Arap ailelerini öncül olarak bu topraklara yerleştirmekle bölgelerdeki insanî desteğini sağlamış oluyordu. Yani bu adımın daha fazla siyasî nedenlerle atıldığını söyleyebiliriz.

İkincisi, şairler ve yazarlar hariç her hangi bir hizmeti veya istidadı olan şahıslara verilen özel iktadır (Medenî İkta). Bu tür toprak alan şahıs onun tam sahibi olup, onu varislerine devredebiliyordu. Hatta Abbâsîler devrinde bir kaç vilayetin bile hususi ikta olarak verildiğinin şahidi olmaktayız.²⁶

Halife Mu'tasım (217-227/833-842) Bâbek isyanını bastıran Afşin'e Azerbaycan, Arran ve Ermeniyeye topraklarını bağışladı. 236/851 yılında Halife Mütevekkil (236-246/847-861) ise Derbend ve etrafındaki toprakları Muhammed b. Halid'e verdi.²⁷ Bu toprak sahipleri burada ya köylüyü çalıştırarak, ya da onlara bu topraktan elde edilen ürünlerden pay vererek, böylece bunun karşılığında mahsul veya para elde ederlerdi. Toprağın ekilmesi için gereken tüm malzemeleri, tohum, sulama ve tarım aletleri ikta sahibi tarafından karşılanıyordu. İkta sahibi hazineye her sene önceden belirlenmiş miktardaki parayı ödüyordu.

Burada dikkatimizi çeken bir husus vardır ki, ona değinmemek mümkün değildir. Tarihten de belli olduğu gibi her bir devlet onun geleceği için ilmin öğrenilmesini, onu sağlayan bilim ve sanat insanlarına yakından yardım etmiştir. Şöyle ki, Abbâsîler dönemi de gerek âlim, gerekse şairlerin desteklenmesi yönünde İslâm tarihinde haklı bir şöhrete sahip olmaktadır.²⁸ Lâkin Azerbaycan bölgesinde şair, yazar ve bilim adamlarının bundan mahrum kaldıklarının şahidi olmaktayız. Bunun da yegâne nedeni onların ilmi çalışmalarını ve yazılarını Farsça yazmalarındır.²⁹

Üçüncüsü, bölgede yaptığı askerî görevle alakalı olarak verilen maaş karşılığı iktadır (İktâ-ı İstiğlâl). Bu topraklara sahiplik de daimi olmayıp, geçici karakter taşımaktaydı.³⁰ Bu da belli bir toprağın gelirinin ücret olarak yaptığı askeri hizmet karşılığında tayin edilmesidir.

²⁵ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, trc., Heyet, İstanbul, 1993, I, 234

²⁶ Demirci, Mustafa, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003, s. 250

²⁷ Minorski, *Fusul min Tarih el-Bab ve Şirvan*, b.y.y., s. 2-3

²⁸ Demirci, Mustafa, *Beytül-Hikme*, İstanbul, 1996, s. 90-93

²⁹ "Nizami Gencevi", ASE, Bakü, 1983, VII, 244-250

³⁰ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994, s. 111

Abbâsîlerin hâkimiyete geçmesinden sonra, devlet toprakları üzerindeki denetimin zayıflaması, ordudaki masrafların artması ve Bâbek isyanının bastırılması için hazinenin boşalması üzerine hilâfet bazı memur ve özellikle askerlere hazineden maaş ödemek yerine, devlet arazilerinden maaş ve ücret ödeme usulüne geçti. Bununla hilâfet o insanlara verilmiş olan topraklardan alınan haracı toplama yetkisini de vermekle kendi üzerinde olan bazı yetkilerini onlara devretmiş oluyordu. Bu şekilde verilen iktalarla iktâ-ı temlik ayırmak için ona iktâ-ı istiğlâl ismi verilerek gelire mahsus olduğu belirtilmiştir.³¹

Abbâsîler devrinde ikta sahibine “muktâ” denilirdi ki, XI. asırdan başlayarak onlar “iktâdâr” olarak adlandırılmaya başlandı. Halife Harun er-Reşid devrinden başlayarak, parayla halife topraklarından arazi alınabiliyordu ki, bu alınan toprak o kişinin şahsi mülkü olduğu için onu varislerine de verebiliyordu.³²

c. Mülk Toprakları

Halife topraklarından yerli halka verilmiş arazilerdir. Buraya aynı zamanda bölgelerde yararsız olup, ekilmeyen sahaları kullanılabilir hale getiren şahısların aldıkları topraklar da dâhildir. Yani taşlık veya bataklık olan sahaların yararlı hale getirilmesi veya diğer bir deyimle ölü olan arazilerin diriltmesi ve sulanması (İhyâ-ı Mevat).³³ Bu toprak sahipleri ilave vergi vermenin yanında oradan geçen kanalların tamirini de üstleniyorlardı. Onlar askerî mükellefiyet taşımayıp, sahip oldukları bu toprakları satabilir veya kendi varislerine de verebiliyorlardı.³⁴

d. Vakf Toprakları

Hilâfette en çok yaygın olup, mukaddes olarak kabul edilen, gaziler, mescitler ve kalelerin inşası için ayrılmış topraklardır. Bu topraklar halifenin vermiş olduğu, fetholunmuş araziler veya önceki din mensuplarının bıraktıkları topraklardan oluşmaktaydı. Buraya aynı zamanda toprak sahibi olup da, oğlu olmayan insanlar vefat ettikleri zaman onun toprakları da katılırdı. Eğer vefat eden şahsın kızı veya kardeşi ona sahiplik yapmak isterse, o zaman toprağın idaresi onlara en fazla üç yıllığına verilir ve sıkı nezaret altında tutulurdu. Toprak ekilmediği ve vergileri verilmediği zaman onların elinden alınırdı. Bu topraklar devletin mülkü olduğu için başka bir kimseye kira olarak verilmezdi. Orada çalışan insanlar onun sahibi sayılmıyordu. Sadece halife onlara nezaret için birilerini oraya tayin ederdi ki, o da vefat ettiği zaman evlatları onun görevini devam ettirirdi.³⁵

e. İcmâ Toprakları

Köy halkının elinde olan topraklar, ekilen, hayvanların otlatıldığı otluklar ve kabristanlık arazileri buraya dâhil ediliyordu.

³¹ Demirci, Mustafa, *Toprak Sistemi*, s. 258

³² Belyayev, Yevgeni, *İslam i Arabskiy Halifat VII-X vv*, Moskova, 1957, s. 68

³³ Bu konuda Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kim ölü bir araziye ihya ederse, o arazi kendisindedir”, Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut, 1987, Hars No: 15

³⁴ İbn Miskeveyh, a.g.e., II, 88

³⁵ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 130

Görüldüğü kadarıyla Hilâfetin diğer bölgelerinde olan toprak sistemi Azerbaycan için de tatbik olunmuştu. Lâkin burada dikkati çeken bir şey vardır ki, bu da İslâm dinini yeni kabul etmiş halk için her hangi bir toprak payının verilmemesidir. Genelde her şey normal görünse de bu sistem o kadar da makbul sayılmazdı. Sadece insanlar fethedilmiş arazilerde memur, asker, hilâfete yaptığı bir hizmet veya para karşılığı toprak sahibi olabilirdi. Burada yaşayan halk ise neredeyse bunların hiçbirine dâhil edilemezdi. Maddî durumunun iyi olması onu bundan mahrum etmekteydi. Bu da onun kendi vatanında hizmetçi halinde yaşamasına neden olmuştu.

Yani onların hal veya kalplerinin İslâm'a ısınması için bir girişim yapılmamıştır. Onlara göre önceki idari sistemlerle yenisi arasında bir fark yoktu. Şöyle ki, önceleri savaşlar ve talanlar onların toprak sahibi ve tarımla meşgul olmalarına mani oluyordu. Şimdiki yönetim de onları hiç nazara almadan ve onlar için bu imkânı sağlamadan kendi otorite ve idaresini düşünmüştür. Bu ise yerli halkın kalbinde her zaman toprak sahibi olmak veya hür yaşamak isteğini canlı tutmuştur.

3. Vergi Siyaseti

Azerbaycan'ın fethedilmesinden önce Sâsânî devletinin hem Arran hem de Atropatena'da yaşayan halklardan aldığı vergiler konusunda malumat yok denilecek kadar azdır. İmparatorluğun buraya tayin ettiği merzûbânlar³⁶ Sâsânî hazinesi için toprak vergisi olarak haraç,³⁷ can vergisi ve bac³⁸ aldıkları malumdur. Lâkin onların mahsul, para veya mal ile ödendiği kesin malum değildir. Ama kaynaklarda Azerbaycan'ın hem kuzeyinde, hem de güneyinde darphanelerin varlığından haber verilmektedir.

Sâsânîlerin vergi toplama kurallarına gelince, I. Hüsrev tarafından İmparatorluk arazisinde yaşayan insanları listelere kaydettirmiş ve buna göre vergi toplattırıştır. Sadece biz bu devirde toprağın ekilmesi, sulanması ve mahsulün miktarına nispetle mahsul vergisinin, 20-50 yaş arasındaki insanlardan da can vergisinin alındığını bilmekteyiz. Can vergisinin miktarı kesin tayin olunmayıp, dört dirhemle³⁹ on iki dirhem arasında değişmekteydi.⁴⁰

İslâm orduları Azerbaycan'ı fethettikten sonra, diğer arazilerde olduğu gibi

³⁶ Merzûbân- İran'da Sâsânîler döneminde vâzilere, İslâmî dönemde yüksek dereceli mahallî memurlara verilen unvan. Geniş bilgi için bkz., Yazıcı, Tahsin, "Merzûbân", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 255

³⁷ Haraç- Arapça'da harc kökünden gelmekte ve sözlük anlamı "topraktan çıkan şey" mânâsında olmakla onun Arapça'ya Akkadca veya Ârâmîce'den geçmiş olduğu bildirilir. Haraç ile eş anlamlı olarak kaynaklarda zaman zaman cizyetü'l-arz ve ücretü'l-arz tabirlerini de kullanmışlardır. Geniş bilgi için bkz., Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 71

³⁸ Bac- genel olarak vergi, özellikle ise pazar vergisi anlamında kullanılan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz., Yeniçeri, Celal, "Bac", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 411-12

³⁹ Dirhem- 2,97 gram ağırlığında gümüşten basılan bir para birimidir. Geniş bilgi için bkz., Sahillioğlu, Halil "Dirhem", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 368-71

⁴⁰ Taberî, a.g.e., I, 960-962; Piqulevskaya, N. V., *K Voprosu o Podatnoy Reforme Hosrova Anuşirvana*, Moskva, 1937, s. 15

burada da Sâsânî ve Bizans'tan kalma vergi sistemini devam ettirmişlerdir. Emevîler hâkimiyete geldikten sonra vergi kuralları değişmeye başlasa da, onlar o kadar da ağır değildi. Kaynaklar her evden dört dirhem, üç modi⁴¹ elenmiş buğday, hayvan tüyünden bir ip ve bir eldiven alındığını bildirmektedir. Aynı zamanda keşişlerden, azatlılardan ve atlılardan vergi alınmaması emredilmişti. Bunun sebebi hilâfetin kiliseleri himaye ve Hıristiyanları ehli kitap olarak kabul etmesiydi. İlk zamanlarda hilâfet bu imtiyazları vererek onların yardımıyla halkı kendi idaresi altında tutuyordu.⁴²

Böylece Azerbaycan fetihlerinin ilk yıllarında vergilerin ayrı ayrı şahıslardan değil, tüm ülkeden alındığına şahit olmaktadır. 37/658 yılında halife Hz. Ali vâli el-Eşter'e yazdığı mektupta bildirir ki, "haraç toplamağa değil, toprağın işlenmesine dikkat et. Çünkü haraç⁴³ sadece işlenen topraktan alınır. Toprak ekilmeden haraç toplamaya kalkarsanız halkı kızdırırsınız. Bu da senin yönetiminin kısa müddetli olmasına neden olur. Vuku bulabilecek tabii felaketler karşısında da hareketsiz kalmayıp onları çözmeye çalış".⁴⁴

Bu durum Abbasi halifesi el-Kâdir-Billâh (380-422/991-1031) devrine kadar devam etti. Halifenin 1003 yılında vergilerin toplanmasında yaptığı değişikliğe göre, her bir şahıs doğduğu bölge veya köye dönerek mülkü kabul edilen mallarını kayıttan geçirmelidir. Bununla Arapların ilk defa listeler oluşturup cizye⁴⁵ ve bac almaya başladıklarına şahit oluyoruz.⁴⁶

Arran ahalisi Hıristiyan olması hasebiyle cizye ve haraç olarak iki nevi, Müslümanlardan ise önceden olduğu gibi zenginlerden 48 dirhem, orta kesimden 24 dirhem, fakirlerden ise 12 dirhem vergi alınmaktaydı. Toprak vergisi olarak Müslümanlar öşür, gayr-i müslimler ise bunun iki mislini veriyorlardı.⁴⁷

Ermeni kaynakları özellikle Emevî halifesi II.Yezid'in (101-105/720-724) zamanında gayr-i müslimlere yönelik münasebetlerde olumsuz bakışların oluştuğunu yazıyorlar. Halifenin gayr-i müslimlerden alınan vergileri artırması, din adamlarının ellerinin damgаланması, haçların yok edilmesi ve hilâfet arazisinin

⁴¹ modi (müdd)- Arapça bir kelime olup yirmi kiloluk zahire (vakti gelince kullanılmak için saklanan yiyecekler daha çok tahıl gibi) ölçüsü anlamına gelmektedir. Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 2001, s. 932

⁴² Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 113-114

⁴³ Haraç- fetihler sonrasında İslâm topraklarında oturan gayr-i müslimlerin mülkiyetlerinde kalan topraklar üzerinden alınan vergidir. Geniş bilgi için bkz., Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985, s. 79

⁴⁴ Barthold, Vassiliy Vladimiroviç, a.g.e., s. 132-33; Bazı kaynaklara göre Azerbaycan'ın yıllık haracı dört milyon dirhem olduğunu, bunun ise bazı senelerde gah azaldığını gah da arttığını bildirmektedirler. Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul, 2004, s. 324-325

⁴⁵ Cizye- kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek mânâlarında olup, İslâm devletindeki gayr-i müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisidir. Geniş bilgi için bkz., Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 42-45

⁴⁶ Myuller, A., *İstoriya İslama*, Sang-Petersburg, 1895-96, II, s. 87-88

⁴⁷ Taberî, a.g.e., II, 1366-1367; Barthold, Vassiliy Vladimiroviç, *Halifa Omar II i Protivoreçiviy İzvestiya o evo Liçnosti*, "Nauka" Moskova, 1920

deki tüm domuzların yok edilmesi emrini vermesi dikkat çekmektedir.⁴⁸

Halife Hişam (105-125/724-743) 107/725-26 yılında Arran ve Atropatena'da olan tüm hayvan ve toprak sahalarını kayıt altına aldırdı ve alınacak vergilerin de miktarını artırdı. Bir sene sonra havalanın sert geçmesi mahsulün olmamasına ve hayvanların da yok olmasına neden oldu ki, bu da halkı borçlu ve köle haline düşürdü. Bu zaman Hıristiyan rahipler de listeye alınarak vergiye tabi tutuldular ki, bu da onların ilk defa ödeyecekleri cizye olmuştur.⁴⁹

Bazen halktan o kadar fazla vergi alınılırdı ki, bu sadece köylüleri değil, aynı zamanda şehirlerdeki zadeğânları (asilzadeleri) da etkiliyordu. Vergilerin miktarı merkezden artırılmayıp, eyaletlere tayin olunmuş vâlilerin şahsi isteklerine göre tesbit ediliyordu. Bu sebeple bölgelerde olan Arap vâliler hem fazla vergilerle, hem de hazineden artırdıkları paralarla çok zengin olan ağalara dönüşüyorlardı. Bu nedenle halife I Muâviye (40-60/661-680) onlara nezaret için Bab el-İstihrac müessesesini kurmuştu. O, aynı zamanda Arap olan vâlileri yerli olanlarla değiştirdi. Çünkü yerli olan vâliler kendi halkından fazla vergi almaya-
cak, ikincisi eğer almış olsalar bile onlardan bunu geri almak çok kolay olacaktır.⁵⁰

Vergilerin çok fazla tayin olunması sanki bilinçli bir şekilde tatbik olunuyordu. Çünkü bu nedenle vergileri ödeyemeyen toprak sahibi olan bir kesim yerli ahalî, topraklarını Arap zenginlerine veya vâlilerine satıyorlardı. Bu da halkın köle haline düşmesine neden oluyordu. Aynı zamanda sahibi Arap olmayan topraklara vâliler gereken nezareti göstermiyor ve onların problemlerini de halletmiyorlardı.

Dikkati çeken bir husus daha vardır ki, Emevîler devrinde Arap yaşayış bölgelerinde toplanan vergilerin çeşitleri, özelliği ve miktarı ile ilgili detaylı malumat olduğu halde, bunu Arran ve Atropatena ile ilgili söylememiz çok zordur. Bunlara sadece Abbâsîler devri X. asırdan başlayarak rastlamamız mümkündür.

Böylece Emevîler devrinde köle haline düşürülen halk, bununla da kurtulmuş olmuyordu. Halk bundan sonra ağır işlerde kendilerine az bir karşılık ödenerek çalıştırılıyordu. Hayattan bıkan ve toprağını da kaybeden halk şehir ve köylerden kaçarak Arap ordularının hâkim olmadıkları dağlarda yaşıyorlardı. Bu da gelecekte hilâfet için halli çok zor olan bir problemin başlangıcını oluşturuyordu.

Abbâsî hilâfeti bu grupun gücünden de istifade ederek 132/750 yılında Emevî hâkimiyetine son vermişti. Abbâsîlerin hâkimiyete gelişiyle Emevîlerin

⁴⁸ Eremyan, S.T., *Borba Armyanskovo Naroda Protiv Arabskovo Halifata III-IX vv*, Moskova, 1958, s. 75-76

⁴⁹ Patkanov K., *İstoriya Akvana*, Sang-Petersburg, 1861, s. 261

⁵⁰ Qedirova, T., *İlkin Feodal Tesisatı İlca Hakkında Yeni Malumat*, Taşkent, 1961, s. 37-41

elinde olan tüm idare şimdi el değiştirmiş oldu. Halk Abbâsîleri destekledikleri için müspet değişikliklerin olacağı düşüncesiyle yaşamaya başladı. Lâkin Arran ve Atropatena'daki durum öncekinden daha da kötüye doğru gitti. Özellikle halife el-Mansûr'un (136-158/754-75) devrinden başlayarak mahsullerden alınan vergiler bile nakit parayla alınmaya başlandı. Hatta durum o hale geldi ki, Azerbaycan'da vergileri nakit ödeyebilmek için para bile bulunamıyordu.⁵¹

Abbâsî halifelerinden Mansûr'un çok gaddar olduğu bildirilmektedir. O, halktan veremeyeceği vergiyi zorla alır, vefat etmişler için bile vergi verilmesini talep ederdi. Müslüman ve gayr-i müslim ayrımı yapmadan herkesi aynı değerlendirdiyordu. Bu nedenle halk ona "para babası" lakabını takmıştı. Çünkü o parayı Allah'tan daha fazla seviyordu. Bu nedenle Mansûr kendinden sonra 810 milyon dirhemlik bir miras bırakmıştı.⁵²

Halife Mehdî (158-168/775-85) zamanında vergiye tabi tutulanlar bir az daha rahat nefes almaya başladılar. Nakit para vergisini mahsule değiştiren halife, aynı zamanda toprağın verimliliği ve hangi usulle sulandığını da dikkate alarak vergilerin miktarını tayin etti.⁵³ Babasından daha cömert olan Mehdî, nakit para yetersizliği ile ilgili olarak saf gümüşten para basılmasını emretmişti.

Hâkimiyeti çok kısa süren halife Hâdî'nin (169/785-86) zamanında Arran ve Atropatena'da ilk hilâfet karşıtı isyanlar başladı ki, bunları sadece halife Harun er-Reşid (169-193/786-809) zamanında yatıştırmak mümkün oldu. Bu devirde başlayan isyanlar muntazam karakter almıştı. Alban Tarihi'nin yazarı bu devirde Azerbaycan'da durumun daha da vahim hâl aldığını söyleyerek, her yerde hilâfet karşıtı çıkışların ve isyanların başladığını yazıyor.⁵⁴

Bu nedenle 172/789 yılında hilâfet bölgedeki başşehri Qebele'den Berde'ye taşıyor. Buradaki durumu halifeye iletmek maksadıyla Ebû Yusuf "Kitâbu'l-Harac" isimli eserini yazmıştı. Bu eser Abbâsîler devrinde Azerbaycan'da vergilerin durumunu belirlemek bakımından yeni bir fikir oluşturmaktadır.⁵⁵

Bu kaynağa göre, vergi memurlarının tüm hal ve hareketleri halkı sanki maksatlı olarak itiraz ve isyana yönlendiriyordu. Yazar aynı zamanda vergi memurlarının ne kadar fazla vergi toplarsa o kadar hilâfete bağlı olduklarını ispat edeceklerini düşünerek, tüm olumsuz yollara başvurduklarını bildirir. Müellif Arran'da olan zimmîlerin durumunu tasvir ederek bildirir ki, onların boyunlarında kurşundan damga asılıyor, onlara ahmak lakabı takılıyor, Müslümanlar gibi giyinmeye ve ata binmeye izin verilmiyordu.⁵⁶

⁵¹ Taberî, a.g.e., IX, 314

⁵² Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 121

⁵³ Belâzürî, a.g.e., 280-281

⁵⁴ Patkanov K., a.g.e., s. 236

⁵⁵ Yakubovskiy, A. YU., *Ob Ispolnih Arendah v İrake v VIII v.*, Moskova, 1947, s. 177

⁵⁶ Ebu Yusuf, Ya'kûbî b. İbrâhim, *Kitabu'l-Harac*, Kahire, 1302 h., s. 216, 242

Azerbaycan'da haraç, öşür ve cizye vergilerinin dışında da vergiler vardı. Bunlardan humus – İslâm dinini kabul etmeden önce gizletilmiş kabul edilen mal (emval-i batına) ve emlakten, altın ve gümüş madenlerinden ve taşınan emlakten alınıyordu. Zekât ve sadaka parayla beraber hayvanı olanlardan da alınırdı.⁵⁷

Azerbaycan'da Şirvan bölgesine has, özellikle Bakü'ye mahsus toplanan vergiler de vardı. Bu da petrol ve tuz madenlerine konulan vergilerdi. Kaynakların verdikleri malumata göre buradaki petrol madenlerinin günlük icare hakkı bin dirhemdi. Arap orduları Hazarlara karşı mücadelelerde özellikle bu petitten istifade ediyorlardı.⁵⁸ Kaynaklarda bu devirde Azerbaycan'dan alınan verginin umumi miktarının dört milyon dirhem olduğu bildirilmektedir. Bazı yıllarda ise bunun azalma veya çoğalma ihtimali de vardır.⁵⁹

Görüldüğü kadarıyla diğer sahalarda olduğu gibi, vergi siyasetinde de fetihlerin ilk devri ile sonraki devirler arasında farklar olmuştur. Vergilerin miktarının çok olması, halkın vergi verme kabiliyetinin dikkate alınmaması ve zimmîlere karşı olan münasebet yerli halkın Arap hilâfet yönetimine karşı çıkmasına neden olmuştur. Bunlar halkın köle haline getirilmesi, Arapların toprak, mülk sahibi olarak ağılık yapmalarına, ahalinin kendi topraklarından göç etmelerine ve hilâfete olan vergi borçlarını ödeyemedikleri için kaçmalarına neden olmuştur. Bu durumu siyasî olarak maharetle kullanan Abbâsîler hâkimiyete geldikten sonra, vermiş oldukları vaatlerini yerine getirmemişlerdir. Bu da Azerbaycan'da var olan muhalefet düşüncesinin güçlenmesine ve giderek isyan etmelerine sebep olmuştur.

Bölgelere tayin olunan idarecilerin merkezi denetimden uzak kalması ve giderek halk üzerinde baskı kurmaları da hilâfet yönetimine karşı itirazların bir nedenidir. Diğer taraftan merkezde olan halifeler, saray giderlerinin artması ve iç savaşlar nedeniyle gelirlerin azalmasını dikkate alarak bu açığı yeni fetholunan bölgelerden temin etmeye başlamışlardır. Tüm bu söylediklerimiz halkı Araplara, yönetimi elinde bulunduranlara ve ilk başlardaki gibi davranmayan İslâm dinî mensuplarına karşı düşmanca duygular beslemelerine neden olmuştur.

4. Ticaret ve Ticaret Yolları

Bir zamanlar Kâbe'nin Mekke'de olmasıyla tüccarların dikkat odağı olup ve bu sebeple ticaretle uğraşan Araplar, İslâm dininin yayılması ve onun Arabistan Yarımadası dışına çıkması ile yeni pazar ve alıcı kitlesi ile karşılaştılar. Araplar aynı zamanda diğer sahalarda olduğu gibi daha sistemli ve gelişmiş olan Sâsânî ve Bizans ticaretiyle de tanış oldular. Yeni bölgelerin fethedilmesi, yeni

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz., Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 131-132

⁵⁸ Alihanova, Paula, *Darband-name*, Tiflis, 1898, s. 117; Aşurbeyli, Sara, *İstoriya Qorada Baku*, Bakü, 1992, s. 104-109

⁵⁹ Ya'kübî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr, M.J. De Goeje, Leiden, 1892, s. 272

ticarî alakaların kurulması, daha büyük pazarlara çıkış, yeni ürünlerle karşılaşmak ve üretim imkânlarının artması demektir. Fetihlerin ilk yıllarında Araplar diğer alanlarda olduğu gibi ticarî hayatta da Sâsânî ve Bizanslılardan bir şeyler öğreniyor ve neredeyse onların yaptıklarının aynısını yapıyorlardı. Bu da Arapların kendilerine has ticarî siyaset yürütme imkânını kısıtlıyordu.

Araplar fetihlerin ilk elli yılında eskiden mevcut olan tartı ve para sisteminde bir değişiklik yapmadılar. Azerbaycan'da da diğer bölgelerde olduğu gibi tartı ölçüleri olan kafiz ve müdd, para birimleri olan dirhem ve dinar kullanılmaktaydı.⁶⁰

Sâsânî paraları gümüşten olup, Arap-İslam yönetimi döneminde de II. Hüsrev, III. Yezd-Gerd'in veya ateşgâh tasviri içeren dirhem basılır ve tedâvüle sunulurdu. Bu dönemdeki yegâne fark paraların darb tarihlerinin değiştirilmesi, üzerine Kuran'dan küfî hatla âyetler yazılması ve halife veya hâkimin/yöneticinin isminin ilave olunmasıydı. 41/662 yılında halife I. Muâviye para ıslahat yapmak istemiş, hatta altın ve gümüşten paralar da hazırlatmıştı. Lâkin halkın, bu yeni paraları kabul etmemesi ıslahatın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.⁶¹

Bu nedenle ilk ticarî ıslahat ve yeniliğe halife I. Velid (85-96/705-715) zamanında başlandı. Öyle ki, halife sikke ıslahatını yaparak altından dinar, gümüşten ise dirhem paralar kestirtti. Bununla o hilâfet arazisinde Sâsânî'lerin dirhemini ve Bizans'ın dinarını sıkıştırarak ticarî tedavülden çıkarmayı becerdi.⁶²

Kaynaklar Arran ve Atropatena'da altın ve gümüş paralardan istifade olduğunu göstermektedir. Hatta ticaretin kalkınması, şehir hayatının canlanması ve yeni olan hâkimiyetin tanınması için buralarda para hazırlayan darphanelerin bulunduğu bahsedilmektedir. Paraların burada hazırlanıp kuzey ülkelere kadar götürülmesi ticaretin inkişafını ve mal mübadelesinin bulunduğunu göstermektedir.⁶³

Arran'da Berde, Derbend ve Şamahı şehirlerinde darphane vardı. Araplar zamanında burada kesilen en eski para 89/707-8 yılına aittir. Bu darphanelerin nerede bulunduğu konusunda hiçbir kaynakta malumat verilmediğinden bu konuda bir şey söylemek çok zordur. Belki bunun da nedeni buraların güvenliğinin temini olabilir. Derbend'de kesilmiş en eski para üzerinde 115/733-4 tarihi vardır.

Emevîler adına darphanelerde para kesimi 131/748-9 yılında sona ermiştir. Azerbaycan'da Abbâsîler adına kesilen ilk paraya 140/757-8 yılında rast-

⁶⁰ Makrizi, *Traite des Monnoies Musulmanes*, Paris, 1797, s. 35

⁶¹ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 148

⁶² Pahomov, Aleksandr, *Qandijinskiy Klad 1929 i Perelomnyy Moment Arabskoy Tarqovli v Zakavkaze*, Moskova, 1931, s. 746

⁶³ Pahomov, Aleksandr, *Monetnyy Kladi Azerbaydjana v Zakavkaze*, Bakü, 1926, s. 22

lanmaktadır. Bu para h. 140 yılında Yezidiye adıyla kesilmiştir. Arkeolojik kazılar Azerbaycan'da kesilen paralara Rusya'nın Avrupa kısmındaki definelerde ve mezarlarda da rastlanılmaktadır. Bu da ticaretin inkişafını ve ticaretin oralara kadar uzandığını göstermektedir.⁶⁴

Emevîler devrinde Araplar Azerbaycan'da kendilerine has ölçü ve tartı sistemi kurmuşlardı. Bu özellikle 103/722 senesinde el-Cerrah b. Abdullah el-Hakem'in buraya vâli olarak tayin edildiği zaman tatbik olunmuştu. Berde'ye gelen Cerrah ölçü ve tartıda yanlışların ve aldatmaların varlığından haber alır almaz bu problemi hallederek, Cerrâhiye ismiyle tanınan yeni ölçü sisteminin tatbik olunmasını emretmiştir.⁶⁵

Ticaretin tüm alanlarında olmakla beraber, özellikle bu kalkınmada Hazar denizi önemli bir rol oynamıştır. Hazar'ın güney kısmına, Bağdât, Buhârâ ve Semerkand pazarlarının yakın olması bunu büyük derecede etkilemiştir. Çünkü bu pazarların inkişaf etmiş Asya ülkelerinin sanatkârları ve tüccarları ile sıkı alakaları vardı. Hazar sahillerinde Abaskun, Astrabad ve Derbend limanlarının da olması deniz ticaretinin kalkınmasını etkileyen âmillerdendir. Özellikle Astrabad ipek kumaş ihracı, Derbend ise Hazar sahillerine mal getiren tüccarların yerleştiği bir merkezdi.⁶⁶

Azerbaycan'a toplanmış olan bu malların hangi yolla Rusya'nın iç kısımlarına kadar götürüldüğü konusuna gelince bilinmektedir ki, Arap ve yerli tüccarlar kara yolunu değil su yolunu kullanmışlardır. Çünkü Gürcistan'la iyi münasebette olmayan Arapların ticarete bu bölge arazilerini kullanmaları doğru olmazdı.⁶⁷

Ticaret mallarının Araplar eliyle Kafkas dağlarını aşarak Rusya'nın içlerine götürülmesi de tamamiyle imkânsızdır. Çünkü buradaki yolların özellikle kış aylarında geçilmez olması bu güzergâhın kullanılmasının da imkânsızlığını göstermektedir. Bu devirde Araplar Volga nehrini kullanarak Bulgarlara kadar ulaşabilmişlerdir. Tüccarlar orada mallarının onda bir değerinde gümrük vergisini vermekle pazarlarda ticaret yapıyorlardı. Bulgar pazarlarından ise samur, sincip, tilki derisi, ok, kılıç, zırh, Slav köleler, mis ve mum satın alıyorlardı.⁶⁸

Fetihlere kadar Bizans dış ticarete özellikle Kara Denizden istifade etmekteydi. Araplar ise bu ticaret yolunu bozarak onu doğuya Hazar denizine geçirmiş, bununla da hem kendilerine mahsus bir ticaret kurmuş, hem de buradaki şehirlerin ticarî açıdan kalkınmasına neden olmuşlardı. Bununla Araplar Hazar-

⁶⁴ Pahomov, Aleksandr, a.g.e., s. 43-51, 59-61

⁶⁵ Belâzürî, a.g.e., s. 206

⁶⁶ Şıxsaidov, A.R., *Rasprostranenie İslama v Yujnom Dagestane v X-XV vv.* Mahaçkala, 1958, s. 67

⁶⁷ Fasmer, R.R., *Zavalişinskiy Klad Kufiçeskiy Monet VIII-IX vv.* Bakü, 1931, s. 1-19, Aynı zamanda Gürcistan'da yapılan arkeolojik kazıntılar zamanı burada Arap paralarına rastlanılmaması da bunu bir daha sübut etmektedir

⁶⁸ Kovalevskiy, A.P., *Kniqa Ahmeda ibn Fadlana i eqo Puteşestviya na Volqu b 921-922 qq.* Harkov, 1956, s. 85-93

Volga ticaret yolunu keşfederek onu kendi nezaretleri altına almışlardı.⁶⁹

Daha önce de bu bölgenin Bizans askerî yönetimi altında olduğunu dikkate alan Arap-İslam ordusu, fetihlerini bu istikamette yapmış ve onun tehlikesizliğini garantilemek için Tiflis'ten Derbend'e kadar olan arazileri kendi ellerinde sıkı bir şekilde denetim altında tutmuşlardı. Bu nedenden dolayı ki, Araplar bölgede Bizans'ın müttefiki olan Hazarları etkisiz hale getirmek için yıllarca mübareze etmiştir. Hazarları mağlup edip, bölgede emniyeti temin eden Araplar, Hazar denizindeki tüm limanları da kendi ellerine geçirmişlerdi. İbn Havkal'ın da ifade ettiği gibi, bu limanlar sık sık birinden diğerine giden tüccar gemileriyle doluyordu.⁷⁰

Bölgede X. asırdan başlayarak Hilâfetin nüfuzu azaldığı zaman Rus askerî gemileri özellikle Volga-Hazar yolunu kullanarak Azerbaycan'a sokulmuşlardı. Onlar hatta 332/943-44 yılında Arran'ın başşehri Berde'ye sokularak onu talan ettikten sonra tamamıyla dağıtmışlardı. Kaynaklarda bu yolu kullanarak Rus-Arap ticaretiyle ilgili çok sayıda malumat vardır. Rus tüccarları da kendi mallarını Hazar sahillerine getirerek, bundan sonra develerle onu Bağdat'a kadar götürüyorlardı. Ruslar gayr-i müslim olduklarından gümrük vergisi hariç, bir de emniyet içerisinde seyahatlarının karşılığı olarak cizye vergisi ödüyorlardı.⁷¹

Ruslar özellikle deri ve köle satışıyla meşgul idiler. Rusya'nın Ruskov arazisinde, Volga sahillerinde, Yaroslavl, Vladimir ve Kazan bölgelerinde, Dnepr ve Baltık denizi sahillerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan Arap paraları ve buralarda İslâm dinini kabul eden insanların çoğunlukta olması bunun varlığını ispat etmektedir.⁷²

Azerbaycan'dan ihraç olunan mallara gelince özellikle el dokuması kumaşlar, halılar, tabi boya maddeleri, zaferan, balık ve havyar ön planda idi.⁷³ Bölgede ticarî münasebetlerin ve mukavelelerin yapıldığı şehir ise Berde idi. Bu nedenden dolayı ki, Araplar onun inkişafına ve müdafaasına özel dikkat göstermişlerdi.⁷⁴

Emevîler devrinde Araplar Arran'ın dâhili işlerine müdahale etmeden, sadece vergi aldıkları halde, 134/752 yılında Abbâsîler Berde şehrini yerli idarecilerin elinden alarak onu kendileri yönetmeye başladılar. Bunun da sebebi Berde'nin stratejik önemi ve ticaret yollarının üzerinde bulunmasıydı. Bu nedenle Halife Mansûr devrinde canişin Yezid b. Useyd Berde'de darphane açtırdı ve

⁶⁹ Zahoder, B.N., *İz İstorii Voljsko-Kaspiyskih Svyazey Drevney Rusi*, Sang-Petersburg, 1955, s. 108-118

⁷⁰ İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Leiden, 1939, II, 386-398

⁷¹ İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *e-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr., M. J. De Goeje, Leiden, 1889, s. 154; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan*, s. 151

⁷² Fasmer, R.R., *Zavalışinskiy Klad Kufiçeskih Monet VIII-IX vv.* Moskova, 1931, s. 10-19

⁷³ Myuller, A., *İstoriya İslama*, Sang-Petersburg, 1895-96, II, 161

⁷⁴ Barthold, Vassiliy Vladimiroviç, *İstoriko Qeoqrafiçeskiy Obzor İrana*, Sang-Petersburg, 1905, s. 151

burada üzerinde Berde mührü olan paralar kesilmeye başlandı.⁷⁵

Berde şehri Moğolların hücumu zamanında tamamıyla yok edilmiştir. Gerek Berde şehrinin yeri, gerekse şehrin planı ve diğer özellikleriyle ilgili Alban Tarihi hariç geniş bilgi veren hiçbir kaynak yoktur. Bu gün elimizde Berde şehrinin varlığını gösteren Abbâsîler devrine mahsus paraların olması ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kanallar, evler ve kale duvarlarının zeminleri hariç hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁶

Lâkin tüm kaynaklar bu şehir hakkında övgüyle bahsederler ve onun önemini özellikle zikrederler. Onlara göre şehrin eni bir fersah, uzunluğu ise bir fersaktan az olmuştur. Berde Irak ve Taberistan arasında Rey ve İsfahan'dan sonra bölgenin en çok önem arz eden şehri idi. Araplar devrinde iktisadi cihetten onun gibi inkişaf eden ve gelişen ikinci bir şehir yoktu.

Berde'nin en tanınmış kale kapılarından biri "Kürdler Kapısı"dır ki, onun yanında bir fersah alanı ihata eden "el-kurkiy" pazarı vardı.⁷⁷ Her haftanın Pazar günleri çeşitli yerlerden gelen tüccarlar burada mallarını satar ve ticarî ilişkilerin kurulması burada gerçekleşirdi. Berde Cuma Mescid'inde de bu bölgenin beytü'l-malı vardı ki, o da merkezde olan beytü'l-malın bir şubesiydi.⁷⁸ Berde'de üretilen ve buradan ihraç olunan mallar ve onun arazisinde olan Kür nehrinin önemi, çıkarılan balıklar ve onların satışıyla alakadar olarak İstahrî geniş malumat vermektedir.⁷⁹

Kaynakların ismini zikrettikleri ikinci büyük şehir ve ticaret merkezi Erdebil'dir. İran hükümdarlarından Firuz b. Yezd-Gerd tarafından kurulduğu sanılan ve bunun için de "Bâzen-Firûz" olarak da adlandırılan bu şehir, ticaret kervanlarının sık sık uğradığı bir yer olmuştur. Bu şehrin diğer özelliği de onun her zaman hükümdarlar için ikametgâh fonksiyonunu taşımasıdır.⁸⁰

Kaynaklar bu şehrin arazisinin bir buçuk fersah olup, kale duvarlarıyla çevrili olduğunu ve üç kale kapısının bulunduğunu bildirmektedirler. Şehir aynı zamanda pazarlarında fiyatların diğer bölgelere oranla çok ucuz olmasıyla da seçilmiştir. Erdebil'e yakın Kursara adlı bir pazar vardır ki, her ayın başında burada tüm bölgelerden gelen tüccarlar toplanıyorlardı. Orta asırlara ait olan bu pazar, sergi özelliğini taşıyan bir pazar kompleksiydi. İbn Havkal bu pazarda bulunduğunu bildirerek, onu detaylı ve güzel bir şekilde tasvir etmiştir.⁸¹

⁷⁵ Pahomov, Aleksandr, *Moneti Azerbayddjana*, Bakü, 1959, s. 60

⁷⁶ Pahomov, Aleksandr, *Başni i Mavzolei v Barde*, Bakü, 1934, s. 82

⁷⁷ "el-Kurkiy" Yunancadan gelen "Kip'ako" kelimesindedir ki, bu da pazar, pazar günü demektir

⁷⁸ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan*, s. 151-154

⁷⁹ İstahrî, a.g.e., s. 181-183

⁸⁰ ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmet b. Davut, el-Ahbaru't-Tival, Beyrut, t.y., s. 59; Kazvîni, Zekeriyâ İbn Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 291; Kinneir, Johan Macdonald, *Persian Empire*, London, 1813, I, 152; Saïd Nefîsî, *Târîh-i Temeddü-i İnan-ı Sâsânî*, Tahran, 1331, I, 89

⁸¹ İbn Havkal, a.g.e., s. 351-351

Diğer önemli bir ticaret merkezi ise Derbend'dir. Hilâfetin hem kuzey sınırlarını oluşturması, orada diğer ülkelerle ticaret mübadelelerinin yapılması ve stratejik önemi Derbend'in diğer şehirlerden farklı statü kazanmasına neden olmuştur. Hilâfetin en sıkı denetlenen ve en çok memurunun olduğu şehir burasıydı. Bunun sebepleri de Derbend askerî garnizonunun burada yerleşmesi ve şehrin istihkâm mevkisinde olmasıydı.

Derbend'in sınır şehir olması, Hazarların ve diğerlerinin hücumlarından ülkenin korunması maksadıyla ticarete sıkı bir denetim tatbik olunurdu. Böyle ki, hiçbir Hazar ve Rus tüccar şehre nezaretsiz bir halde dâhil olamazlardı. Tüccarlar şehre bir fersah kala durur, Arap askerler onların mallarını yokladıktan sonra, yine askerlerin eşliğinde gözleri bağlı halde şehre getirilirdiler. Bunun da nedeni onların şehirdeki muhafaza sisteminin ve kale duvarlarının özelliklerini görmemeleri için yapılıyordu. Bu uygulama onların geri dönüşü zamanı da tatbik olunurdu.⁸²

Ticaretin inkişafı ondan gelen vergilerin miktarını da artırırdı. Ticarî vergileri halife Hz. Ömer şu şekilde tayin etmişti: Gayr-i müslim tacirler %10 gümrük vergisi, zimmi tüccarlar %0,2, Müslüman tüccarlardan değeri iki yüz dirhem olan maldan beş dirhem, iki yüz dirhemden aşağı olanlardan ise her kırk dirheme bir dirhem vergi alınsın.⁸³

Görüldüğü kadarıyla fetihlerden sonra hilâfet diğer sahalarla beraber Azerbaycan üzerinden kurduğu ticaret vasıtasıyla hem uzak Rusya'da tanınmış, hem de maddî olarak büyük gelirler kazanmıştır. Aynı zamanda günümüzde de her bir şeyin ticaret üzerinden kurulduğunu ve iktisadiyatı güçlü olan devletin her şeye kadir olabileceğini hepimiz bilmekteyiz. Arap-İslam hilâfeti de bu yönde elinden gelen gayreti göstermiş, ticaretin inkişafı, onun güvenliğinin temini ve bununla kendi otoritesinin kurulması için bölgeyi siyasî olarak da tam denetim altına almıştır. Ticarî alakaların çoğalması, şehirlerin kalkınmasına ve onların inkişafına olumlu etki gösterdiği bilinmektedir ve kaynaklar da bunu ispat etmektedir.

Lâkin burada ticaret yapan ve gelirin büyük kısmına sahip olan Arap tüccarlar idiler. Maalesef, hilâfet sadece onun için önem taşıyan bazı şehirlere dikkat etmiş ve diğerlerine aynı ilgiyi göstermemiştir. Bu da o bölgelerde yaşayan halkın haklı itirazlarına neden olmuştur. Şöyle söyleyelim ki, Berde, Erdebil ve Derbend gibi şehirlerin kalkınması oradaki halkın hayat tarzına ve maddî refahının artmasına imkân sağlamıştır. Lâkin ticarî gelişmenin ve ilişkilerin zayıf olduğu şehirler ve oralarda yaşayanlar ise bunlardan tamamıyla mahrum kalmışlardır.

⁸² Alihanova, Paula, a.g.e., s. 128

⁸³ Yahya ibn Adem, *Kitab el-Harac*, Kahire, h. 1302, s. 173

SONUÇ

Müslümanların 21/641-42 senesinde Sâsânîler üzerinde kazandığı Nihâvend zaferinden sonra Azerbaycan'da İslâmî fetihlerin yeni olumlu ve kalıcı bir dönemi başlamıştır. Müslümanların ilk idarî merkezi Erdebil olmuş, onu müteakip Azerbaycan'daki fetihlerine devam eden İslâm orduları Kafkas dağlarının kıyısında geçit durumunda olan Derbend (Bâbu'l-Ebvâb) ve kuzey ile güney arasındaki bağlantıyı sağlayacak Muğan bölgesini de İslâm hâkimiyetine almışlardır.

Sonraki zamanlarda Arran, Şirvan ve Derbend'in Müslümanlar tarafından yönetilmesi ile bu bölgeler sık sık Hazarların yıkıcı saldırılarına uğramıştır. Emevîlerin sonuna kadar devam eden bu saldırılarda yerli halk ve İslâm ordusu birçok kayıplar vermişlerdir. Hatta zamanla Hazarlar'a karşı savaşlarda beraberce yapılan faaliyetler onlar arasındaki ilişkileri daha da güçlendirmişti. İlk fetih gününden itibaren Azerbaycan, buraya tayin edilen Emirler tarafından idare edildi. Sâsânîler döneminde olduğu gibi Erdebil'i kendine idarî merkez yapmış ilk vâli ise Huzeyfe b. el-Yemân olmuştur.

Azerbaycan'ın sahip olduğu coğrafi ve stratejik konum, ticaret yolları üzerinde bulunması, Avrupa ile Asya'yı birleştirme özelliği tarih süresince dış devletlerin dikkatini kendine çekmiştir. Aynı zamanda bu bölgede mevcut olan tabii servetler de her zaman onun dikkat merkezinde kalmasına neden olan diğer bir sebeptir. Arapların burada kendilerine mahsus Hazar-Volga ticaret yolunu kurmaları hem Arap ticaret münasebetlerinin inkişafına, hem de ticaretten gelen gelirlerin artmasına neden olmuştu. Bu sebeple de Arap ordusu bölgede gerekli olan güveni sağlamış, yollarda can emniyetinin temin etmiş ve siyasi problemleri çözmüştü. Ama ne yazık ki, iktisadî kalkınma Azerbaycan'ın sadece belirli bölgelerinde yaşayan halka etki etmiş ve buradan en fazla arap idareciler gelir kazanmaya başlamışlardı.

Bu bölge insanı ile evvelceden kurulan dostça alakalar Abbâsîlerin hakimiyete gelişinden sonra yerini nefrete ve düşmanlığa bırakmıştı. Aynı zamanda yönetimin bırakmış olduğu idarî, siyasî, iktisadî, iskân ve vergi siyasetindeki yanlışlar halkla olan ilişkilerin daha da kötüye doğru gitmesine neden olmuştu. Bu da Ortaçağda İslâm dünyası üzerinde bıraktığı derin etkilerin yanısıra, dünya tarihini etkilemesi açısından da Bâbek isyanı gibi bir itirazın başlamasına sebep olmuştur. İslâm dünyasında merkezî hilâfet olan Abbâsî idaresini çöküşe götüren ve onun küçük devletlere parçalanmasına sebep olan bu isyanın merkezi ise Azerbaycan olmuştur.

Kaynaklar:

- » Alihanova, Paula, *Darband-Name*, Tiflis, 1898
- » Astarciyan, K.L., *Târîhu'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, Musul, 1951
- » Aşurbeyli, Sara, *İstoriya Qorada Baku*, Bakü, 1992
- » Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, Ankara, 2004
- » Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülûstan-ı İrem*, nşr., Abdülkerim Alizâde ve diğerleri, Bakü, 1970

- » Balayev, Aydın, *Azərbaycan Tarixi*, Bakü, 1993
- » Barthold, Vassily Vladimiroviç, "Halifa Omar II i Protivoreçiviy İzvestiya o evo Liçnosti", *Nauka*, Moskova, 1920
- » _____, *İstoriko Qeoqrafiçeskiy Obzor İrana*, Sang-Petersburg, 1905
- » _____, *Tezkire-i Coğrafiya-ya Târih-i İnan*, Farsça trc. Hamza Serdâdver, Tahran, 1308
- » Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, (ö.279/892), *Fütûhu'l-Buldan*, Beyrut, 1407/1987
- » Belyayev, Yevgeni, *İslam i Arabskiy Halifat VII-IX vv*, Moskova, 1957
- » Buhârî, *Sahîh*, Beyrut, 1987.
- » Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan Tarixi*, Bakü, 1994
- » _____, *Azərbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1989
- » Demirci, Mustafa, *Beytül-Hikme*, İstanbul, 1996
- » _____, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmet b. Davut (ö. 282/895), *el-Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, t.y.
- » Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 2001
- » Dûrî, Abdülazîz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc., Sabri Orman, İstanbul, 1991
- » Ebu Yusuf, Ya'kûbî b. İbrâhim(ö.182/798), *Kitabu'l-Harac*, Kahire, 1302 h.
- » Eremyan, S.T., *Borba Armyanskovo Naroda Protiv Arabskovo Halifata III-IX vv*, Moskova, 1958
- » Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 42-45
- » Fasmer, R.R., *Zavalşinskiy Klad Kufiçeskih Monet VIII-IX vv*. Moskova, 1931
- » Fâyiz, Necib İskender, *el-Fütûhâtu'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Gürç*, İskenderiye, 1988
- » Ganîm, Hamid, Ebû Saîd, "İntişaru'l-İslâm fi'r-Rihâb", *Mecelletu'l-Ezher*, I-VI, Kahire, 1970, XXXII/5, 437
- » Gurbanov, Abbas, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azərbaycan (132-232/750-847)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman, Doç.Dr. İsmail Hakkı Atçeken), S.Ü.S.B.E., Konya, 2007
- » Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc., heyet, I-XII, İstanbul, 1985
- » Hammâş, Necdet, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, t.y.
- » Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, trc., Heyet, I-III, İstanbul, 1993
- » İbn A'sem, el-Kûfi Ebû Muhammed (ö.314/926), *Kitabu'l-Futûh*, Beyrut, 1990
- » İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed (ö. 367/977), *Kitâbu Sureti'l-Arz*, I-II, Leiden, 1939
- » İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr., M. J. De Goeje, Leiden, 1889
- » İbn Hübeys, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman İbn Muhammed el-Ensârî (ö. 584/1188), *Kitâbu'l-Gazavât*, nşr. Süheyl Zekkâr, I-II, Beyrut, 1412/1992
- » İbn Miskeveyh, (ö.421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, Oxford, 1920-21
- » İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasen (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-XI, Beyrut, 1995
- » İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut, 1997
- » Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 71
- » Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim Horasanî Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya, 1996
- » Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985
- » Kazvîni, Zekeriyâ İbn Muhammed (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969
- » Kinneir, Johan Macdonald, *Persian Empire*, I-II, London, 1813
- » Kovalevskiy, A.P., *Kniqa Ahmeda ibn Fadlana i Ego Puteşestviya na Volqu b 921-922 qq*. Harkov, 1956
- » Mâcid, Abdülmün'im, *et-Târihu's-Siyasî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, I-II, Mısır, 1956
- » Makrizî, (ö.845/1442), *Traite des Monnoies Musulmanes*, Paris, 1797
- » Minorski, "Merâğâ", *İA*, İstanbul, 1986, VII, 731-732
- » _____, *A History of Sharvan and Darband*, Cambridge, 1958
- » _____, *Fusul min Tarih el-Bab ve Şirvan*, b.y.y.,
- » _____, *Târih-i Tebriz*, Farsça trc. Abdulali Karing, Tebriz, 1337
- » Myuller, A., *İstoriya İslama*, I-II, Sang-Petersburg, 1895-96
- » "Nizami Gencevi", *ASE*, Bakü, 1983, VII, 244-250
- » Ömer, Faruk, *Tâbiatu'd-Da'veti'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1987
- » Pahomov, Aleksandr, *Başni i Mavzolei v Barde*, Bakü, 1934
- » _____, *Moneti Azerbayddjana*, Bakü, 1959

- » _____, *Monetny Kladi Azerbaydjana v Zakavkaze*, Bakü, 1926
- » _____, *Qandjinskiy Kladi 1929 i Perelomny Moment Arabskoy Tarqovli v Zakavkaze*, Moskova, 1931
- » Patkanov K., *İstoriya Akvana*, Sang-Petersburg, 1861
- » Piqulevskaya, N. V., *K Voprosu o Podatnoy Reforme Hosrova Anuşirvana*, Moskva, 1937
- » Qedirova, T., *İlkin Feodal Tesisatı İlca Hakkında Yeni Malumat*, Taşkent, 1961
- » Saïd Nefîsî, *Târîh-i Temeddün-i İrân-ı Sâsânî*, I-II, Tahran, 1331
- » Sahillioğlu, Halil "Dirhem", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 368-71
- » Şıxsaidov, A.R., *Rasprostranenie İslama v Yujnom Dagestane v X-XV vv. Mahaçkala*, 1958
- » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cer'ir (310/922), *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülük*, I-XIII, Beyrut, 1407/1987
- » Turan, Osman, "İkta", *İA*, İstanbul, 1986, V/II, 949-956
- » Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul, 1960
- » Yahya ibn Adem (ö.203/818), *Kitab el-Harac*, Kahire, h. 1302
- » Ya'kûbî Ahmet b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ahbarî (292/904), *Tarihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1993
- » _____, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden, 1892
- » Ya'kût, el-Hamevî, Şihabuddin b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626/1228-1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1990
- » Yakubovskiy, A. YU., *Ob İspolnih Arendah v İrake v VIII v.*, Moskova, 1947
- » Yazıcı, Tahsin, "Merzûbân", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 255
- » Yeniçeri, Celal, "Bac", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 411-12
- » Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004
- » Zahoder, B.N., *İz İstorii Voljsko-Kaspiyskih Svyazey Drevney Rusi*, Sang-Petersburg, 1955
- » Zeynaloğlu, Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul, 1931.